

Ігар Клімаў
Мінск

Кантамінацыя гукаў *i (y) ~ e* пад польскім уплывам у гісторыі беларускай мовы

У гісторыі беларускай мовы маецца адна цікавая з’ява, на якую чамусьці мала звярталася ўвагі. Ва ўсялякім выпадку, яе зусім не ўлічваюць ні дыяхраністы, ні этымолагі, ні прадстаўнікі іншых лінгвістычных напрамкаў. Між тым яна даволі адметная і прадстаўлена дастаткова разнастайным моўным матэрыялам. Яе ўлік дазваляе даць несупярэчлівую інтэрпрэтацыю некаторым моўным фактам, у т.л. спрэчным ці няясным.

Хаця ў сваім генезісе гэта – фанетычная з’ява, у сучаснай беларускай мове яна рэпрэзентавана толькі лексічна. Гэта, у дадатак, яшчэ і чужынная з’ява, якая не абумоўлена развіццём фаналагічнай сістэмы беларускай мовы, а навязана іншамоўным уздзеяннем – польскім. Пашырэнне гэтай з’явы звязанае з моцным польскім уплывам на Беларусь у XVI–XVIII стст. – як на маўленне мясцовых эліт (а затым і больш шырокіх колаў), так і на старабеларускае пісьменства таго часу. Гаворка ідзе пра кантамінацыю гукаў *i (y) ~ e*, прадстаўленую на беларускай глебе першапачаткова ў паланізмах, але затым і ў аўтахтоннай лексіцы (хаця і даволі выбарліва, напачатку так або інакш [тэматычна, паводле ўжытку] блізкую польскаму ўплыву, але затым і на іншую].

Кантамінацыя гукаў *i (y) ~ e* ў гісторыі польскай мовы ўзнікала ў выніку дзеяння трох блізкіх паміж сабой фанетычных працэсаў: а) рэфлексцыя прасл. **ьr* (і **ьr’*) як *e* перад мяккім (у т. л. функцыянальна) зычным або губным ці заднеязычным у спалучэннях прасл. **TrьT’* / *TrьT*, але часам – як *i*, у (не зусім ясна, пры якіх умовах: дыялектальна ці з пэўнага моманту)¹; б) развіццё галосных у спалучэннях з плаўнымі (*ir* / *yr*, а таксама *il* / *yl*, *it* / *yt*) у польскай мове XIII–XVI стст. як у *i (y)*, так і ў *e* (зноў не зусім ясна, пры падтрымцы якіх чыннікаў), з якіх апошні рэфлекс, *e*, у XVI–XVII стст. стаў пануючым перад *r*, а *i (y)* застаўся амаль адзіна магчымым перад *l*, *ł* (за выключэннем дыялектаў)²; в) кампенсацыйнае звужэнне (ці інакш – падвышэнне

¹ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1964, s. 119–120; W. K u r a s z k i e w i c z, *Podstawowe wiadomości z gramatyki historycznej języka polskiego z wyborem tekstów staropolskich do ćwiczeń*, Warszawa 1970, s. 69; S. R o s p o n d, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1971, s. 95–96.

² Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *op. cit.*, s. 69–71, 75–76; W. K u r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 69.

артыкуляцыі) галоснага *e* (гістарычна – спрадвечна ці другасна доўгага (у т.л. з прасл. **ě*), г. зн. не, напрыклад, *e* < прасл. **ь*)³, што прыводзіла да ўтварэння закрытага гука, т. зв. *e* *rochylonego*, ці *ścieśnione*, блізкага да *i*, у ці гука, прамежкавага паміж імі; утварэнню такога *e* *rochylonego* спрыялі таксама наступныя санорныя зычныя ў слове⁴. У даўнім польскім пісьме такі *e* *rochylony* часта пазначаўся як *é*, рэдка *é*, часам як *i*, *u*, але мог і ніяк не пазначацца⁵. Такі спецыфічны гук быў уласцівы і польскаму маўленню ў Беларусі (ды Украіне) – г. зв. пальшчызна крэсвай, хаця не вельмі часта пазначаўся там на пісьме⁶. У самой польскай мове ўсе гэтыя тры з’явы зараз адносяцца да амярцвелых, нядзеючых [за выключэннем часткі дыялектаў (пераважна на поўдні і захадзе), дзе засталіся закрытыя галосныя, у т. л. *e* *rochylony*], яны захавалі вынікі свайго дзеяння толькі ў некаторых лексемах (ці асобных марфемах).

Хаця ўсе гэтыя працэсы адбываліся ў польскай мове, аднак дзякуючы інтэнсіўным моўным кантактам пакінулі свае сляды і ў беларускай мове. Таму іх нельга вытлумачыць, зыходзячы толькі з сістэмы беларускай мовы, неабходна дапускаць іншамоўнае ўздзеянне, а менавіта польскае. Механізм такога міжмоўнага ўздзеяння бачыцца наступны. Гэтыя з’явы пранікалі ў складзе польскага маўлення ў асяроддзе беларускай магнатэрыі і шляхты, дзе затым напразці, а то і праз спецыфічную арфаэпію – г. зв. шляхецкае маўленне – пераносіліся і на аўтахтонную беларускую лексіку, а затым ішлі глыбей: у асяроддзе мяшчанства і нават дзе-нідзе сялянства, захопліваючы ўсё большыя шыхты лексікі. Таму праявы гэтага працэсу ў гісторыі беларускай мовы даволі разнастайныя лексічна і марфемна. Аднак яны не ўтвараюць нейкай паслядоўнай сістэмы ці суцэльнай тэндэнцыі, праяўляюцца пераважна ў выглядзе хістанняў ці непаслядоўнасцей на значна больш рэгулярным фоне аўтахтонных з’яў. Таму трэба казаць пра кантамінацыю гукаў на беларускай глебе, хаця ў некаторых выпадках можна дапускаць і перайманне пэўнай маўленчай асаблівасці. Праяў кожнай з вышэй вызначаных польскіх з’яў трэба разгледзець паасобку, перш за ўсё на старабеларускім матэрыяле, але і з увагай да некаторых фактаў сучаснага маўлення.

А.

Рэфлекс ёра ў прасл. **TʳьT* / *TʳьTʳ* як *e* (аднолькава ва ўсходнеславянскіх і польскай мовах) на польскай глебе мог суправаджацца і больш раннім (да XV ст.) рэфлексам ёра як *i* (пасля зацвярдзелых у) перад *r*:

– *wierzch* / *wir(z)ch* SSP-10, 188-191 (і вытв.: *wierchni* / *wirzchni* SSP-10, 191-192, *zwirz(ch)ni*, *zwir(z)chowanie*, *zwir(z)chowany* SSP-11, 503-505, *zwierzchny*,

³ Пра ўмовы падаўжэння гл.: Z. S t i e b e r, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa 1966, s. 23–27.

⁴ Z. K l e m e n s i e w i c z, T. L e h r - S p ł a w i ń s k i, S. U r b a ń c z y k, *op. cit.*, s. 70, 85–89; W. K u r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 77–80; S. R o s p o n d, *op. cit.*, s. 60–71.

⁵ R o s p o n d, *op. cit.*, s. 53–54.

⁶ B. S m o l i ń s k a, *Polszczyzna północnokresowa z przełomu XVII i XVIII w. (Na podstawie rękopisów Jana Władysława Poczobuta Odlanickiego i Antoniego Kazimierza Sapiehy)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1983, s. 32; Z. K u r z o w a, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI–XX w.*, Warszawa–Kraków 1993, s. 67–68.

zwierzchność, zwierzchnik SL-6, 1131-1132), адкуль паланізмы *зверхный / звирхный* 'вышэйшы, вярхоўны' ГСБМ-12, 78-79, *зверхность / звирхность* 'улада, паўнамоцтвы' ГСБМ-12, 76-78, *зверхней / звирхней* ГСБМ-12, 75-76 (марфемна больш простыя формы **вирхъ*, **вирхний*, здаецца, не існавалі ў старабеларускіх помніках – відаць, іх з'яўленню ў старабеларускі перыяд перашкаджалі больш устойлівыя ўсходнеславянскія формы *верхъ, верхний* ГСБМ-3, 132-133, 136-138);

– *obżerca (obżérca) / obżyrca*, рэдка *obżerstwo / obżyrstwo* SPXVI-19, 525-526, 527, адкуль, аднак, паланізмы толькі з -и- (-ы-): *обжирца (обжырца)* ГСБМ-21, 150, *обжирство (обжырство)* ГСБМ-21, 149-150, што, магчыма, звязана з неаднолькавай дыстрыбуцыяй гэтых формаў у самой польскай мове⁷;

– *czewony / czyr(z)w(i)ony* SSP-1, 371-372, *czewony / czyrwony, czewono / czyrwono* SPXVI-4, 141, 142-148 (і некаторыя вытв.: *czyrwonka / czewonka* 'крывая бягунка', *czyrwoność / czewoność* SPXVI-4, 340-341), адкуль фанетычныя паланізмы *чирвоный* (і вытв.)⁸, суч. бел. *чырвоны, чырванець* (заканмерная форма *черв(л)еный* захавалася зараз у іншых усходнеславянскіх мовах – рускай і ўкраінскай), таксама назва месяца: *czyrwiec* SSP-1, 371, *czewieć / czyrwieć* SPXVI-4, 136-140, стбел. *червецъ* ДЗБМ, 356 (таксама суч. бел. *чэрвень*, назва *Чэрвень*, суч. укр. *червень, червінь* 'чырвань')⁹, адкуль фанетычныя паланізмы стбел. *чирвень / чирвецъ*, на польскі ўплыў паказвае таксама назва масці ў картах: суч. бел. *чирва*, суч. укр. *чирва*;

– *szermierz / szyrmi(e)rz* 'баец', *szermować* SSP-8, 550, *szerm / szyrm* 'удар, замах', *szermować / szyrmować, szermierstwo / szyrmierstwo, szermierz / szyrmierz* 'баец' SL-5, 579-580, адкуль паланізмы *ширмеръ* 'фехтавальшчык, дасканалы воін' (пры больш звычайным *шермеръ*)¹⁰, *ширмерство (шырмерство)* ДЗБМ, 363 і інш.

Аднак у ГСБМ, нягледзячы на дастаткова значную колькасць натацый лексем, не засведчаны некаторыя формы з -i-, вядомыя польскім помнікам, напр.:

– *cierpieć / cir(z)pi(e)ć* SSP-1, 298-304 (і вытв.), *cierpieć (ciérpieć) / cirpieć* SPXVI-3, 485-493 (і вытв.), але ў ГСБМ толькі з -e-: *terpneti* (і вытв.) ГСБМ-33, 277-281;

– *dzierżeć (się) / dzirżeć* SSP-2, 304-312, *dzierżeć (się)* (рэдка *dziérżeć*) SPXVI-6, 416-427 (і вытв., напр.: *dzierżawa / dzierzawa, dzierżenie / dzirżenie* SSP-2, 303-304, 312-314, пазней дзеепр. *dzierżan*, назоўнік *dzierżenie* маюць толькі зрэдку *é* SPXVI-6, 410, 427), але толькі *держату(ce), держивату(ce)* (і вытв.) ГСБМ-8, 51-58;

⁷ Варыянтныя формы *obżerstwo* і *obżyrstwo* ў даўнім польскім пісьменстве мелі больш заканамерныя і пашыраныя варыянты *obżarstwo* і *obżarca* (а таксама *obżerca*, радзей *obżyrca*) SPXVI-19, 524-527, толькі *obżarstwo* і *obżerca* SSP-5, 402.

⁸ Гл. напр.: *чирвоного моря*, А.М. Булыка, А.І. Жураўскі, І.І. Крамко, *Гістарычная марфалогія беларускай мовы*, Мінск 1979, с. 150.

⁹ Насуперак ДЗБМ, 356 назву месяца *червецъ* у старабеларускай мове трэба, напэўна, лічыць агульнаславянскім утварэннем, а не польскім запазычаннем. Цікава, што форма *czewieć* SPXVI-4, 141 амаль не вядома польскім літаратурным помнікам XVI ст., але форма *czyrwieć* SSP-1, 371 нярэдка ў XV ст.

¹⁰ А.М. Булыка, *Лексічныя запазычванні ў беларускай мове XIV-XVIII стст.*, Мінск 1980, с. 63.

– (na)pir(z)we, (na)pir(z)wej (рэдка з -ie-), pir(z)wie (і вытв.), (na)pir(z)(w)szy (рэдка з -ie-), (na)pi(e)r(z)wy SSP-6, 103-116; *pierwej* / *pirwej* SPXVI-24, 97-106, *pier(w)szy* (*piér(w)szy*) / *pir(w)szy* SPXVI-24, 113-130, *pierwy* / *pirwy* SPXVI-24, 130-132 (і вытв.: *pierworodny* / *pirworodny* SPXVI-24, 108-111 і інш.), але толькі *першы́й*, *першо́сть* ГСБМ-24, 92-94, *перше*, *першей*, *першый* ГСБМ-24, 259-261;

– *śmierć* SL-5, 346-348 (хаця раней вядома і форма *śmier(z)ć* / *śmir(z)ć* SSP-9, 24-27, таксама *śmiertelny* / *śmiertelny*, *śmiertny* / *śmiertny* SSP-9, 30-32), але толькі *смерть* (і вытв.) ГСБМ-31, 480-484;

– *potwi(e)rdzać* (*poćwi(e)rdzać*), *potwi(e)rdz(i)enie* (*poćwi(e)rdzienie*), *potwi(e)rdzić* (*poćwi(e)rdzić*) SSP-6, 505-509, *stwi(e)rdzienie* (*śćwi(e)rdzienie*), *stwi(e)rdzić* (*śćwi(e)rdzić* SSP-8, 493-495, *twi(e)rdzić* (*ćwi(e)rdzić*) SSP-9, 235-236; *potwierdzać* (*się*) (*potwiérdzać* (*się*)) / *potwirdzać*, *potwierdzić* (*się*) (*potwiérdzić*) / *potwirdzić* (*się*) SPXVI-28, 491-496, 502-508 (і вытв., напр. дзеепр. *potwierdzający* / *potwirdzający*, *potwierdzenie* / *potwirdzenie*, *potwirdzanie* SPXVI-28, 497-502, 511), але толькі *подтвердѣти* (і вытв.) ГСБМ-25, 323, *потвердѣти* (і вытв.) ГСБМ-27, 264-270, *ствердѣти* (і вытв.) ГСБМ-32, 367-369, *твердѣти* (і вытв.) ГСБМ-33, 230-231.

Верагодна, у гэтым выпадку частаўжывальныя словы значна цяжэй падпадалі замене польскімі формамі. Калі гэта так, то тады можна зрабіць выснову, што пранікненне польскіх формаў адбывалася вусным шляхам.

У сувязі з польскім уплывам форму стбел. *чверть* (і вытв.: *чвертня*, *чвертка* і інш.) ДЗБМ, 356, напэўна, не трэба лічыць паланізмам¹¹, паколькі рэфлекс у яе корані (як і марфемная структура) агульны для польскай і ўсходнеславянскіх моў.

Б.

Спецыфічнае развіццё спалучэнняў *ir* / *yr*, а таксама *il* / *yl*, *it* / *yt* у польскай мове магло даваць рэфлексы як *i* / *y*, так і *e* перад *r*, *l*, *t*, што асабліва добра бачна на прыкладзе паланізмаў старабеларускіх помнікаў (асабліва шматлікі матэрыял для *r*): *kier* / *kir* SPXVI-10, 302, адкуль *киръ* / *керъ* (гатунак грубага сукна) ГСБМ-15, 93; толькі *kierować* (*się*) (*e jasne!*) SPXVI-10, 304-305, таксама толькі *керувати*(*се*) ГСБМ-15, 76, як і суч. укр. *керунок*, *керувати*, *керування*, але суч. бел. *кіраваць*, *кірунак* (і вытв.); *kiermasz* SSP-3, 275 і *kiermasz*, рэдка *kiérmasz* SPXVI-10, 303, адкуль суч. бел. *кірмаш*, але стбел. *кермашъ* ГСБМ-15, 75; *czter(z)y* (*czterzej*) / *cztyr(z)y* (*cztyrzej*) SSP-1, 399-403, *czter(z)y* (*cztéry*) / *cztyry* SPXVI-4, 243-248 (і вытв.)¹², адкуль *чтыры* (і вытв.) ДЗБМ, 358 і інш. Адваротны лёс зазналі словы *sirota*, *sirotka*, *sirotny* / *sierota*, *sieroc(s)two*, *sirotny* SSP-8, 191-192 (параўн. суч. бел. *сірата*, суч. укр. *сірота*): хаця -i- / -y-

¹¹ У польскім назоўніку *czwierć/ćwierć* SPXVI-4, 271-272 вельмі рэдка ў XVI ст. пісалася *é* і ніколі *i*, часцей гэтыя літары сустракаюцца ў корані назоўніка *czwertnia/ćwiertnia* SPXVI-4, 272. У XV ст. *i* (*y*) ужываецца нашмат часцей у каранях назоўнікаў *ćwi(e)rc*, *ćwi(e)rtnia* SSP-1, 438-440.

¹² Гэтак: W. B o r y ś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005, s. 101.

выступае ў корані гэтага слова практычна на ўсім славянскім абшары, у польскай мове перамагло іншае ўтварэнне (параўн. *sierota* (і вытв.) SL-5, 264)¹³. У ГСБМ-31, 271-272 адзначана толькі форма *сирота* (і вытв.).

Цікавым прыкладам польскага ўплыву можа служыць семітызм, агульны беларускай мове з польскай (як і многім славянскім мовам)¹⁴: суч. разм. *коширный* (пры заканамерным *кошерный* (дазволеная іўдзейскім законам ежа), суч. бел. *кашэрны* < ідыш *košer*)¹⁵. Магчыма, пры кантамінацыі з ёю (ці па аналогіі?) узнікла і форма стбел. *коширский* (у назве *Коширский*). Такая назва існавала на Ковельшчыне (параўн. суч. укр. *Камінь-Каширський*) і паходзіць ад *кошара* 'загон у лесе ці полі для авечак, аўчарнік' ГСБМ-16, 69 (таксама *koszar* SPXVI-11, 13) < *кошъ* 'кош, кошык'¹⁶. У XVI-XVII стст. некаторыя з князёў Сангушкаў, што мелі маёнтак у той частцы Ковельшчыны, пісаліся ў актах то як *Коширский*, то як *Кошерский*. Як бачна, польская з'ява ірадыявала (непасрэдна ў паланізаваным маўленні ці праз арфаэпію) і на няпольскі лексічны матэрыял, праяўляючыся ў формах з *-и-* (*-ы-*), за якімі, аднак, не трэба бачыць адлюстравання нейкага спецыфічнага ікання ці (гіперычна) экання, а толькі фанетычныя паланізмы.

Нямала такіх выпадкаў маецца ў дзеяслоўных формах (і вытворных ад іх)¹⁷: *obierać* (*się*) / *obirać* (*się*), *obierki* / *obirki* SSP-5, 335, *obierać* (*się*), (*obiérać* (*się*)) / *obirać* (*się*) SPXVI-19, 147-152 (і вытв.: *obieranie* / *obiranie* SPXVI-19, 152-153 і інш.), адкуль варыянты *оберан(ь)е* / *обиранье*, *оберати* (*ся*) / *обирати* (*ся*) ГСБМ-21, 127-128, 154-156. У іншых утварэннях з гэтым коранем у Ліндэ падаюцца толькі формы з *-е-*: *wybierać*, *wybierca* SL-6, 452-453, *zbierać*, *zbierca* SL-6, 969, аднак у польскай мове раней існавалі і формы з *-и-*: *wybierać* / *wybirac*, *wybiracz* 'выбіральнік' SSP-10, 431, *zbierać*, *zbieranie* / *zbi- rac*, *zbiracz*, *zbiranie* SSP-11, 267-268, адкуль *выбиранье* / *выбранье*, *выби- рати* / *выберати* ГСБМ-5, 94, 96-97, *зберати(се)* (*сберати(се)*), *зберанье* / *збирати(се)* (*сбирати(се)*), *збиранье* ГСБМ-12, 18-19, 22-24. Аднак старабеларускія варыянты можна тлумачыць і як кантамінацыю розных словаўтваральных асноў, хаця падтрымку ёй магла даць менавіта польская фанетычная з'ява. Больш пэўнасці на конт сямантычных паланізмаў *выдирца* / *выдерца* 'рабаўнік' ГСБМ-5, 168, *выдерство* 'рабунак' ГСБМ-5, 167, *здерство* 'рабаўніцтва' ГСБМ-5, 176, але *выдиранье* 'рабаванне' ГСБМ-5, 168, *выдирати* 2) 'рабаваць' ГСБМ-5, 169: хаця ў іх таксама можа праяўляцца кантамінацыя розных

¹³ *Ibidem*, s. 602; W. Ku r a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 69.

¹⁴ Я на свае вушы чуў менавіта такую форму *каширный* (з націскным *-и-*) у рускамоўным маўленні габрэяў Беларусі. У некаторых з іх (нерэлігійных ці маланабожных) у атэістычныя савецкія часы ўжывалася пры дамовых зносінах выключна форма з *-и-*, тады як форма з *-е-* была такім асобам амаль невядома ці вядома толькі як кніжная.

¹⁵ М. Ф а с м е р, *Этимологический словарь русского языка*, пер. с нем. с доп. О.Н. Трубачева, Москва 1986, т. 2, с. 360.

¹⁶ *Ibidem*, т. 2, с. 215, 360; W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 252-253.

¹⁷ Складальнікі ГСБМ лічаць дадзеныя ўтварэнні рознымі словамі і змяшчаюць іх у розных месцах слоўніка, хаця некаторыя з іх трэба, відаць, прызнаць усяго толькі фанетычнымі формамі аднаго слова і змясціць у адным рэестравым артыкуле (як гэта робіцца ў ГСБМ адносна іншых фанетычных ці арфаграфічных варыянтаў).

асноў, аднак не выключана, што хістанне паміж *e* і *i* ў корані абумоўлена польскім уплывам: *wydzirać* SSP-10, 460, *zdzirać, zdziranje* SSP-11, 304 (параўн. *wydzierać, wydzierca, wydzierstwo* SL-6, 482-483, *zdzierać, zdzierca, zdzierstwo* SL-6, 998)¹⁸. Гэта ж тычыцца і хістання *e* ~ *i* ў паланізмах *всперати / вспирати* 1) 'падтрымліваць, падпіраць', 2) 'адцясняць' і *всператися / вспиратися* 1) 'абапірацца', 2) 'падтрымліваць' ГСБМ-5, 3 (< *wspi(e)rać (się)* SSP-10, 346, хаця толькі *wspierać* (і вытв.) SL-6, 258, 421)¹⁹. Аднак не будуць выяўляць польскага фанетычнага ўплыву паланізмы *сперети* 'запырэчыць', *сперетися* 'заспрачацца' ГСБМ-32, 138 і *спирати* 'аспрэчваць', *спиратися* 'спрачацца', *спирание* 'спрэчка' ГСБМ-32, 145-146 – у іх мае месца чаргаванне трывальных асноў (як суч. бел. *абаперціся* – *абапірацца*, таксама стбел. *спиратися* 'абапірацца' ГСБМ-32, 146 і *сперти* 'падмацаваць', г. зн. 'падперці' ГСБМ-32, 138). Гэта ж справядліва і для трывальных параў *выдирати* 'вырываць' – *выдерти* 'вырваць' – *выдернути* 'вырваць' ГСБМ-5, 168-169, *здерти* 'сарваць' – *здирати*(ся) 'зрываць, зрывацца' – *здыриватися* 'зрывацца' ГСБМ-12, 176-179. Тут няма падстаў казаць пра польскі ўплыў.

Яшчэ менш відавочны польскі ўплыў у варыянтах кшталту *настырѣ* 2) 'духоўны кіраўнік, настаўнік' ГСБМ-24, 38 / *настерѣ (настѣрѣ)* ГСБМ-24, 28²⁰, параўн.: *pasterski / pastyrski, pasterz / pastyrz* SSP-6, 45-46, *pasterski / pastyrski, pasterstwo / pastyrstwo (e pochylone)* SPXVI-23, 282-284, *pasterz (pastérz) / pastyrz* SPXVI-23, 284-292, і *секепа, сокепа / секира, сокира* (вытв.: *секепка, сокепка / секирка, сокирка*) ГСБМ-31, 190, 191, параўн.: *siekier(k)a / siekir(k)a, siekirzyca* SSP-8, 187-188, *siekiera* SL-5, 260 (і суч. бел. *сякера*, суч. укр. *сокира*). У гэтых выпадках варыятыўнасць галоснага ў марфемах мае агульнаславянскую падтрымку (і можа быць прыпісана, напрыклад, дыялектнаму ці царкоўнаславянскаму ўплыву).

Асобны выпадак – формы назваў кшталту *В(о)лодимирѣ, Житомирѣ / В(о)лодимерѣ, Житомерѣ*. У іх марфема -*мирѣ* – вынік кантамінацыі з црксл. *мирѣ* 'свет, сусвет', а марфема -*мерѣ* можа ўзыходзіць да нейкага -*мѣрѣ* (як мяркуе М. Фасмер)²¹, але з большай падставай – у беларускай і ўкраінскай

¹⁸ Аднак дзеяслоў *odzierać* (і вытв.) SPXVI-20, 563-564 мае толькі формы з „*e jasnym*”. Нават раней зафіксавана толькі форма *odzierca* 'рабаўнік' SSP-5, 517.

¹⁹ Гэтыя два значэнні ў дзеясловаў *всперати, всперти* развіліся шляхам энантыясеміі, таму часам цяжка вырашыць, якое ж са значэнняў – 1) 'падтрымліваць', 2) 'адцясняць' – актуальна ў тым ці іншым кантэксце старабеларускага помніка, напр.: *нѣмцы почали списами нашѣ пехотѣ всперат* (Хроніка польская), *сам Казимер всперлѣ их* (Стрыйкоўскі), *люди ... силою ихѣ всперли* (акты) ГСБМ-5, 3.

²⁰ У адпаведным рээстравым артыкуле ГСБМ былі аб'яднаныя фактычна два словы (якія складальнікі слоўніка палічылі толькі рознымі формамі): *настерѣ (настѣрѣ)* і *пасторѣ*, аднак дэфініцыя ўсім ім дадзена адна – 'пратэстанцкі свяшчэннік' (!) ГСБМ-24, 28, што памылкова – у выніку такой памылкі ўладыка Берасцейскі і нейкі ігумен (як можна бачыць з прыкладаў) атрымаліся пратэстанцкімі святарамі. Паводле SPXVI-23, 290, у даўняй польскай мове слова *pasterz* вельмі рэдка стасавалася пратэстанцкіх святароў, а слова *pastorz* не адзначана наогул (для XVI ст.), вядома толькі рэдкая форма з -*о*- ў слова *pasturz* 'пастух' SPXVI-23, 294. Яшчэ раней, у польскім пісьменстве XIV-XV стст., слова *pasterz / pastyrz* SSP-6, 46 наогул стасуецца толькі для пастухоў.

²¹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 1, с. 326, 341.

мовах – можа быць абавязана польскаму ўплыву (параўн. *Kazimirz* / *Kazimierz*, *Sandomirz* (*Sędomirz*) / *Sandomierz* (*Sędomierz*) і пад.), як мяркуюць польскія лінгвісты. Напрыклад, М. Малец аднатыпна этымалагізуе такія польскія тапонімы (*Adomierz* (< *Niedomir*), *Falmierowo* (< *Chwalimir*), *Jaćmierz* (< *Jaczemir*), *Kaziemierz*, *Lutomiersk* (< *Lutomir*), *Sandomierz*, *Skalbmierz* (< *Skarbimir*), *Sulmierzyce* (< *Sulimir*), *Wyśmierzyce* (< *Wyszemir*) і інш.)²² як утвораныя ад складаных асабістых імёнаў з марфемай *-mir*, якая затым фанетычна змянілася ў *-mier*. Гэты фанетычны працэс заўважны і ў іншых фанетычных паланізмах старабеларускай мовы, такіх, як *смерне* ГСБМ-31, 493 (пры *смирне*), параўн. *śmierno* / *śmirno*, *śmierny* / *śmirny* ‘пакорны’ SSP-9, 28-29.

Як і ў папярэднім выпадку (А), у Б маецца нямаля прыкладаў, калі некаторыя формы з *-i-*, вядомыя польскім помнікам, у старабеларускіх помніках (згодна з ГСБМ) не засведчаны. Такі, здавалася б, выразны паланізм ад *odźwierny* / *odźwirny* SPXVI-20, 572-573 зафіксаваны ў ГСБМ толькі з *-e-*: *одверный* ‘брамнік, швайцар’ ГСБМ-21, 392²³, *одверницкий* ГСБМ-21, 391, *отдверный*, *отдверникъ* ГСБМ-23, 77, *дверный*, *дверникъ* ГСБМ-7, 278 і інш. А для дзеясловаў *otwierać* / *otwirać* SSP-5, 696-697, *o(d)twierać* (*się*) (з *e* *pochylonym*) / *otwirać* (*się*) SPXVI-22, 347-349 увогуле не знайшлося ў старабеларускім пісьменстве паланізма – там выступае толькі форма *отвор-* (*отворити* / *отворяти* і вытв.) ГСБМ-23, 42-52 (хаця польскім помнікам таксама вядомы дзеяслоў *otwarzać* SSP-5, 696, *otwarzać* (*się*) SPXVI-22, 344-347). Тое ж тычыцца і *subtylny* / *subtylny* (і вытв.) SL-5, 495-496 (< лац. *subtilis*) – у старабеларускіх помніках адзначаны толькі формы з *-e-*: *субтел(ь)не* (*суптел(ь)не*), *субтел(ь)ный* (*суптел(ь)ный*) ‘далікатны’, *субтел(ь)ность* (*суптел(ь)ность*) ГСБМ-33, 39-41; ДЗБМ, 311.

В.

Польскі прырэдні закрыты галосны (г. зв. *e* *pochylony*, ці *ścieśniony*) у паланізмах старабеларускіх помнікаў мог перадавацца ў кірылічным пісьме літарай *и* (пасля зацвярдзелых *ы*) ці *ѣ*. Прыклады гэтага ў старабеларускім пісьменстве не вельмі шматлікія, але дастаткова паказальныя: *mnimać* (рэдка) / *mnimać* SSP-4, 259-301, *mnimać* / *mnimać* SPXVI-14, 386-391 (і вытв. *mnimanie* / *mnimanie* SPXVI-14, 379-385), адкуль *мнемати* / *мнимати*, *мнеманый* / *мниманый*, *мнеманье* / *мниманье* ГСБМ-18, 84-85; *czerstwy* / *czyrstwy* (вытв.: *czerstwość* / *czyrstwość* і інш.) SPXVI-4, 137-138, адкуль фанетычныя паланізмы *чирствый*, *чирствость*, *чирстве* (*чирство*) ДЗБМ, 357. Асобны выпадак утварае суч. бел. *кішэня*, суч. укр. *кишень* (і вытв.): слова цяпер лічыцца балтызмам, запазычаным у польскую з беларускай²⁴ (менш верагодна, што з украінскай): *kies(z)enia* / *kieszynia* SPXVI-10, 306-307, адкуль у старабеларускіх помніках ужо магла пранікнуць форма з *-e-*, параўн.: *кешеня* / *кишеня*

²² М. М а л е ц, *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Polski*, Warszawa 2003, s. 31-32, 77, 106, 121, 144, 214, 218-219, 230, 271.

²³ Праўда, у ГСБМ-21, 392 маецца адзін выпадак, калі ў паланізме можна падазраваць *-i-*: у напісанні *одѣрный* (са слоўніка Памвы Бярынды, які ў ГСБМ цытуецца паводле куцеінскага выдання 1653 г.), аднак ён няпэўны, паколькі літара *ѣ* магла тут пазначаць *e*.

²⁴ W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 230.

ГСБМ-15, 77. У іншых выпадках варыянт з *-i-* адзначаецца толькі на беларускай глебе, што можа быць вынікам спецыфічнага развіцця галоснага толькі ў пальшчызне крэсвай (а не на спрадвечных польскіх землях): толькі *kiełbasa* SSP-3, 275, *kiełbasa* (*e jasne!*) SPXVI-10, 301²⁵, але *келбаса* / *килбаса* ГСБМ-15, 72²⁶; толькі *kielich* SSP-3, 275, *kielich* (*e jasne!*) SPXVI-10, 297-299, але *келихъ* / *килихъ* ГСБМ-15, 73, суч. бел. *келіх*, суч. укр. *келих*; толькі *ciśawy* 'каштанаваты' SSP-1, 312, *ciśawy* 'руды' SPXVI-3, 526, але *тисавый*, *цисавый* / *цесавый* 'каштанаваы, цёмна-гняды' ГСБМ-33, 307-308²⁷ і інш.

Але ў некаторых прыкладах польскі ўплыў не такі відавочны. Так, *нашыльнікъ* / *нашыльникъ* (частка вупражы) ГСБМ-19, 368 хаця і ўзыходзіць да польск. *naszelnik* (параўн. суч. польск. *szelki* і суч. бел. *шыля*), аднак можа ўяўляць сабой кантамінацыю з бел. *шыла*, укр. *шило* (адкуль суч. бел. *нашыль-ник*, суч. укр. *нашильник*)²⁸ або з бел. *шыя*, адкуль стбел. *нашыйникъ* ГСБМ-19, 368, таксама ў польскай мове: *naszyjnik* SSP-5, 107, *naszyjnik* / *naszejnik* SPXVI-10, 301 (у SPXVI адзначана з мінімальнай натацыяй), а форма *naszelnik* у польскіх помніках XVI ст. не зафіксавана, што звязана з адборам у SPXVI толькі літаратурных помнікаў, пераважна друкаваных²⁹, тады як лексіка падобнай тэматыкі сустракаецца ў асноўным у актавых крыніцах (таму так шмат прыкладаў на гэтае слова ў ГСБМ). Таксама марфалагічныя працэсы маглі паўплываць і на форму назвы каштоўнага каменя, якая ў ГСБМ зафіксавана толькі з *-и-*: *жабінецъ*, *жабинокъ* ГСБМ-9, 240, нягледзячы на наяўнасць *żabinięc* / *żabieniec* (*żabinek*) SL-6, 701³⁰. У гэтай назве марфемная структура з суфіксам *-ин-* перашкаджала пранікненню ў пісьмо вымаўлення з *e*. У іншых выпадках у слове можа адпачатку існаваць варыятыўнасць *-i-* (*-y-*) / *-e-*, прыкладам чаго служыць *cebyla* / *cybula* SSP-1, 215, *cebyla* / *cybula* SPXVI-3, 135 (з у рэдка, пры *jasności* галосных у гэтым слове), адкуль *цебуля* / *цыбуля* ДЗБМ, 353³¹, суч. бел. *цыбуля*, суч. укр. *цибуля*. Нарэшце, у некаторых выпадках можа мець месца кантамінацыя словаўтваральных асноў, напр.: *вспоминати* / *вспоменати* ГСБМ-5, 6-7, *вспомниту* / *вспомнети* ГСБМ-5, 7-8, *вспоменути* / *вспоминуту* ГСБМ-5, 10.

Верагодна, што пад польскім уплывам і асобныя неславянскія запазычанні маглі перадавацца ў старабеларускіх помніках гіперычна, калі галосны *i* (чыя спрадвечнасць у запазычаннях не магла быць правэрана) замяняўся на *e*: *келаръ* / *киларъ* 'манастырскі аканом' ГСБМ-15, 72 < црксл. *келаръ* < κελάριος; *монета* / *монита* ГСБМ-18, 149-150 < *moneta* SSP-4, 325-326, *moneta* (*monéta*)

²⁵ Паходжанне польскага слова няяснае (W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 229), як і ўсходнеславянскіх адпаведнікаў (М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, с. 286).

²⁶ Беларуская форма з *-i-* лічыцца запазычанай з польскай мовы, *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1988, т. 4, с. 309.

²⁷ Хаця ў прыкладзе з акту маецца напісанне *цесавихъ* ГСБМ-33, 308, няясна, наколькі яму можна давяраць: акт цытуецца паводле публікацыі XIX ст., дакладнасць якой сумнеўная.

²⁸ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 3, с. 51-52.

²⁹ *Słownik polszczyzny XVI wieku. Zeszyt próbny*, Wrocław 1956, s. VII, XLVI-LIX.

³⁰ У SSP-11, 537 таксама зафіксавана форма *żabinięc*, але з іншым значэннем (назва расліны).

³¹ Этымалогія гэтай назвы дапускае і варыянт з *-i-* (*-y-*), і варыянт з *e*, W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 52.

SPXVI-14, 622-624 < лац. *moneta*; *си(к)гнетъ* (*сы(к)гнетъ*), *си(к)гнутъ* / *се(к)гнетъ* / *се(к)гнутъ* ГСБМ-33, 136-137 < *sygnet* SL-5, 536 < лац. *signetum*; *синодъ* / *сенодъ* (і ўсе вытв.: *синодал(ь)ный* / *сенодал(ь)ный*, *синодовати* / *сенодовати*) ГСБМ-31, 268-269 < *synod* SSP-8, 522, *synod* SL-5, 538 (але: *syndyk* / *sendyk* SL-5, 240, 538) < лац. *synodus* < *σύνδοχος*; *термина* / *тармена* 'чарнавік дакумента' ГСБМ-33, 274 (праўда, адзіны прыклад на -е- цытуецца паводле публікацыі XIX ст., якая можа быць недакладнай); *церемонія* / *церымонія* ДЗБМ, 349 (параўн. суч. бел. *цырымонія*, але суч. укр. *церемонія*) < *ceremonija* / *cerymonija* SPXVI-3, 155-158 (хаця абодва *e jasne* SPXVI-3, 156) < лац. *ceremonia* і інш. Праўда, такая выснова справядліва толькі для тых помнікаў, дзе (у славянскай лексіцы) не адлюстравалася дыялектнае іканне або еканне.

Асобную праблему складае адмежаванне ў напісаннях старабеларускіх слоў польскага маўленчага ўплыву ад украінскага арфаграфічнага. „Арфаграфічны ўплыў” азначае, што літара *ѣ* чыталася на ўкраінскі манер як *і*, хаця вымаўленне *і* на месцы прасл. **ѣ* не было ўласціва маўленню такога чытача. Напрыклад, хаця ГСБМ фіксуе толькі форму *декретъ* ГСБМ-8, 25-26, гэты лацінізм адзначаны (у прыкладах) і ў форме *дікретъ*, якая выступае ў куцеінскім выданні слоўніка Памвы Бярынды. Літара *і* ў такім напісанні адлюстроўвае ўкраінскі арфаграфічны (а не польскі) уплыў (у польскай мове лацінізм *dekret* SPXVI-4, 576-583 мае ў першым складзе *e jasnu*), таксама параўн. лац. *decretum*. Таму хутчэй за ўсё тут мае месца недакладнасць напісання, але не адлюстраванне нейкага дыялектнага (украінскага) вымаўлення лацінізма.

Літара *ѣ* паводле непаслядоўнай старабеларускай (і стараўкраінскай) арфаграфіі магла пазначаць розныя гукі – *е*, *і*³². Аднак *ѣ* ўжывалася не толькі ў аўтахтоннай лексіцы, але і ў паланізмах ды неславянскіх запазычаннях (напрыклад, лацінізмах). Там гэтая літара магла перадаваць як звычайныя *і* ці *е*, так і нейкія спецыфічныя гукі (кшталту дыфтонгаў), у т.л. і гук на-кшталт *e rochylonego*³³. У такім выпадку пры ўжыванні літары *ѣ* заўжды ўзнікае пытанне: якое значэнне ёй трэба прыпісаць у польскіх і неславянскіх запазычаннях? У ГСБМ (і ДЗБМ) адназначна лічыцца, што *е*, але часта гэта неапраўдана і прыводзіць да розных непаслядоўнасцяў у афармленні рээстравага слова і пры падачы ілюстрацыйнага матэрыялу.

Так, хаця ў ГСБМ у якасці рээстравага слова прыведзена толькі форма *баницыя* 'выгнанне з краіны' (і *баницыйны*, *банитъ* 'выгнанец', *банитовати* 'выганяць за межы краіны') ГСБМ-1, 187-189, у прыкладах слоўніка сустрэлася і напісанне *банѣцію* ГСБМ-1, 188, дзе *ѣ* праблемна інтэрпрэтаваць як *е* (параўн.: толькі *ban(n)icyja* SPXVI-1, 301, *banita* SSP-1, 59, *ban(n)it* SPXVI-1, 302 < лац. *bannitio*). Тое ж бачна і з напісанняў *мѣнута* пры звычайным *минута* 'хвіліна' ГСБМ-18, 58 (параўн.: *minuta* 'тэзіс, папярэдняя рэдакцыя дакумента' SSP-4, 378, *minut(k)a* 1) 'выпіс, копія' 2) 'хвіліна' SPXVI-14, 277-278), *мѣнуция* пры *минуция* (від календара) ГСБМ-18, 60 (параўн.: *минусуја*

³² У.В. А н і ч э н к а, *Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі*, Мінск 1969, с. 216–218.

³³ W. K u r a s z k i e w i c z, *O wymowie polskiego e długiego w XVI-XV wieku*, „Slavia Occidentalis” 1933, nr 12, s. 264–271.

SPXVI-14, 277). Таксама напісанне *кзмѣнъ* (прычым у астрожскім *Апокрысісе і Вучыцельным Евангеллі*, перакладзеным Мялета Сматрыцкім)³⁴ будзе хутчэй адлюстроўваць украінскі арфаграфічны ўплыў на слова (к)змѣнъ 'грамада' ГСБМ-15, 55, параўн. польск. *gmin* SSP-2, 434, *gmin* SPXVI-7, 444-445 (< ням. *gemein*)³⁵. Гэты ж уплыў адлюстроўвае і напісанне *термѣнъ* з *Апокрысіса* ў лацінізме *терминъ / термень* ГСБМ-33, 274-275 < *termin* SL-5, 668 < лац. *terminus*. Больш складаны выпадак: у корані слоў *пенязи, пенязь, пенезокъ, пенезный* ГСБМ-24, 76-79, 80-81 у першым складзе, як можна бачыць па прыкладах слоўніка, часам пішацца *ѣ* (*пѣназь, пѣнези, пѣнезка, пѣнезное* і інш.). Аднак *ѣ* ў іх можа пазначаць як *e*, так і ўласна *i* – ці пад польскім уплывам (хаця параўн.: толькі *pieniądz* SSP-6, 91-97, *pieniądz* (з *e jasnym*) SPXVI-24, 69-80, але нярэдкае напісанне *ѣ* ў гэтым слове адзначае для галіцкіх грамат і В. Курашкевіч)³⁶, ці пад украінскім (пры чытанні црксл. *пѣназь* згодна з украінскім вымаўленнем). А напісанне *-у-* ў слове *вершъ / виршъ* (і вытв.) ДЗБМ, 61, толькі *виршъ (вѣршъ)* ГСБМ-3, 138-139, 290³⁷, будзе адлюстроўваць не столькі ўкраінскі ўплыў (параўн. суч. укр. *вірш*), колькі, магчыма, польскі: *wiersz* (рэдка), *wierszny / wiersz, wiersz(e)k, wierszotwórca, wierszowy, wierszyk* SSP-10, 185, 186-187, *wiersz / wiersz, wiersz(z)yk* SSP-10, 185, 187, хаця толькі *wiersz* SL-6, 306 < лац. *versus*.

Яшчэ больш магчымасцей для самых разнастайных інтэрпрэтацый узнікае, калі звярнуцца да ўжывання *ѣ* ў славянскай лексіцы. У формах *мнитися / мнетися* ГСБМ-18, 86 адзін прыклад паходзіць са Скарыны (*не мнелѣса мѣдрѣмъ быти*), дзе можа быць адлюстраваннем заходнеславянскага ўплыву (параўн.: *mniec (mnisz), mniemeć / mnimeć* SSP-4, 298-299, 301, *mniec, mniemeć / mnimeć* SPXVI-14, 378, 385-386), а іншы мае *ѣ* (*что са тебѣ мнѣтъ*), які можа адлюстроўваць *i*. Форма з *-е-* ў дзеяслова *тиснутися / теснутися* ў слоўніку пагрунтавана толькі на адным напісанні *ся ... тѣснѣчы* ГСБМ-33, 309, дзе *ѣ* можа чытацца як *i*. Наадварот, *-у-* ў форме *титива* пры звычайным *тетива* ГСБМ-33, 393-294 адзначана толькі ў акце паводле публікацыі XIX ст., што патрабуе праверкі паводле арыгінала. Аднак і тут апрача дыялектнага ўплыву (напрыклад, ікання) трэба ўлічваць і магчымасць польскага ўздзеяння (вымаўленне з *e rochyłonym*). Таму ў славянскай лексіцы беларускіх помнікаў ужыванне літар *ѣ* ці *у / i* на месцы прасл. *ѣ ў некаторых выпадках можна разглядаць не абавязкова як праяў украінскага ўплыву, але і як адлюстраванне паланізаванага вымаўлення (у т. л. у агульна- і ўсходнеславянскіх словах): *бѣда, бѣдный* (параўн.: *bida* SSP-1, 78, 85, пры тыповым *biada / bieda* SSP-1, 78, 85-86; *bieda*, рэдка *biéda*, хаця звычайнай для польскай мовы XVI ст. была форма *biada* SPXVI-2, 90-92, аднак аднойчы *bidny* пры звычайным *biedny / biédny* SPXVI-2, 119-120), *гнѣвъ* (параўн. зрэдку *gniéw*

³⁴ Пра ўкраінскія рысы ў *Вучыцельным Евангеллі* ў перакладзе Мялета Сматрыцкага гл.: У.В. А н і ч э н к а, *op. cit.*, с. 187-188.

³⁵ W. B o r y ś, *op. cit.*, s. 166.

³⁶ W. K u r a s z k i e w i c z, *O wymowie...*, s. 267.

³⁷ У прыклады ў ГСБМ на гэце слова маюць напісанне толькі або з *-у-*, або з *-ѣ-*, аднак такія формы разведзены як асобныя словы (пры аднолькавасці значэння).

пры звычайным *gniew* SPXVI-7, 453-464, але толькі *gniew* SSP-2, 436-439), *grzech* (у *grzech* адзначаецца *é*, SPXVI-8, 193-213, хаця толькі *grzech* SSP-2, 508-512), *chleb* (параўн. зрэдку *chléb* і нават аднойчы *chlib* пры звычайным *chleb* SPXVI-3, 223-232 і толькі *chleb* SSP-1, 233-235) і пад.

Прыведзены старабеларускі матэрыял сведчыць, што перадача *e* *rochylonego* праз і (у) была даволі распаўсюджана ў пальшчызне крэсавай (магчыма, нават шырэй, чым ва ўласна польскіх землях), ва ўсялякім выпадку, у вусным маўленні. Гэта ўплывала і на старабеларускае пісьменства, прыводзячы да з'яўлення ў яго напісаннях літар *-u-* / *-ы-* замест *e* і (у пэўных выпадках) *ѣ*. Здаецца, што часам такая з'ява прадстаўлена ў гэтым пісьменстве нават шырэй за польскае. Відаць, гэта звязана з рознай фаналагічнай магчымасцю перадаваць закрытыя гукі для палякаў і непалюкаў. Беларусы ў сваім польскім ці паланізаваным маўленні былі не здольныя (у масе, рэгулярна) вымаўляць *e* *rochylone* так, як гэта рабілі палякі, і таму замянялі яго больш звыклым для сябе адкрытым гукам – і ці у *jasnym*. У дадатак, такое вымаўленне беларусы маглі распаўсюджаць (як нейкую маўленчую манеру) і на ўсходнеславянскую лексіку, а гэта пашырала рэпрэзентацыю і (у) у маўленні і на пісьме. Такое вымаўленне, звязанае з польскім уплывам, у тагачасных умовах магло лічыцца прэстыжным і сацыяльна адметным.

Відаць, гэтым можна вытлумачыць замацаванне на Беларусі некаторых тапанімічных назваў менавіта з такім паланізаваным рэфлексам – *Мінск*, *Нясвіж* (параўн. *Мѣньскъ*, *Nieśwież*) і інш. Тлумачэнню паходжання *-i-* у гэтых назвах прысвечана некалькі гіпотэз. З часоў Я. Карскага было прынята тлумачыць такі рэфлекс у гэтых назвах як українізм (*Мѣньскъ* > *Мінск*, *Несѣвѣжъ* > *Нясвіж*)³⁸. З гэтым згаджаўся і М. Фасмер³⁹. Украінскі лінгвіст І. Агіенка з гэтага даводзіў, што ўкраінскі ўплыў на Беларусь у даўнія часы быў выключна вялікі⁴⁰. Такого ж погляду трымаюцца і некаторыя сучасныя ўкраінскія лінгвісты (напрыклад, В. Німчук – вуснае паведамленне). Аднак гіпотэзу пра ўкраінскі ўплыў абгрунтавана абвергла А. Абрэмбска-Яблонска⁴¹. На матэрыяле летапісных і актавых помнікаў яна паказала, што назва *Мінска* (як і тапанімічны адпаведнік у Польшчы, вядомы цяпер як *Mińsk-Mazowiecki*), першапачаткова мела форму з *-e-* (таксама і польскі *Мінск* – як *Mieńsko*)⁴² і толькі пазней у назве з'явіўся *-i-*, што адбылося з-за фанетычных прычынаў і пад польскім уплывам. Праўда, у якасці прычыны яна ўказала на іншую польскую з'яву (хоць і падобную да разгледжаных): падвышэнне артыкуляцыі *e* ў атачэнні насаваў санорных⁴³, што ў польскай мове назіраецца пераважна ў суфіксах (напр.: *Jasień* > *Jasiński*, *Kępa* > *Kępiński*, *Smoleńsk* >

³⁸ Е. Ф. К а р с к и й, *К истории белорусского языка в XVII столетии*, „Известия Отделения русского языка и словесности АН СССР” 1930, т. 3, кн. 1, с. 55.

³⁹ М. Ф а с м е р, *op. cit.*, т. 2, с. 625.

⁴⁰ І. О г і е н к о, *Розмежування пам'яток українських від білоруських*, „Записки Чину Св. Василія Великого” 1934, т. 6, вып. 1/2, с. 263.

⁴¹ А. О б р е б с к а - Я б ł о ŋ с к а, *Czy jest ukraiński wpływ na toponimie białoruską?*, „Slavia Orientalis” 1973, nr 2, s. 261–265.

⁴² М. М а л е с, *op. cit.*, s. 160; А. О б р е б с к а - Я б ł о ŋ с к а, *op. cit.*, s. 264.

⁴³ А. О б р е б с к а - Я б ł о ŋ с к а, *op. cit.*, s. 265.

Smolińsk) і канчатках⁴⁴. Пазней і іншыя вучоныя пацвердзілі, што ў старабеларускіх помніках назва Мінска на *-i-* з'яўляецца з канца XVI – пачатку XVII стст. і канкуруе з назвай на *-e-*⁴⁵.

Тлумачэнне А. Абрэмбскай-Яблонскай было прынята шэрагам вучоных Беларусі, аднак абмяркоўвацца па цэнзурных умовах савецкага часу не магло: форма *Менск* пасля яе скасавання ў 1939 г. зрабілася непажаданай для савецкіх уладаў⁴⁶. Толькі напачатку 1990-х гг., у кароткі перыяд беларускай дэмакратыі, дыскусія вакол паходжання дзвюх формаў назвы беларускай сталіцы разгарнулася на старонках газет, але так і не трапіла ў навуковыя працы. Некаторыя погляды, якія выказваліся тады асобнымі ўдзельнікамі дыскусіі, усур'ёз успрымаць немагчыма. Каб даказаць няпольскае паходжанне формы *Мінск*, А. Жураўскі дапускаў спантаннае развіццё ў беларускіх дыялектах прасл. **ě* > *i*⁴⁷ або ўвогуле прызнаваў такую форму загадкавай⁴⁸, а А. Рогалеў узводзіў вымаўленне *Мінск* і *Менск* (абедзвюх адначасова!) да глыбокай старажытнасці (аж IX-XI стст.!)⁴⁹. Натуральна, уся такая аргументацыя была квазінавуковая, што паказвалі іншыя вучоныя⁵⁰. Здаецца, што яна проста выдумлялася, каб зрабіць немагчымай змену назвы беларускай сталіцы (з Мінска на Менск), на чым настойвалі беларускія нацыяналісты ў пачатку 1990-х гг. Але і зараз беларускія акадэмічныя вучоныя ў сваіх даведніках нават не згадваюць пра ранейшыя дыскусіі, а пытанне паходжання *-e-* і *-i-* ў назве Мінска проста абмінаюць⁵¹, як гэта рабілася ў 1970-я гг.⁵². Яны як раней утваралі *Мінск* < *Менка* (назва ракі)⁵³, так робяць гэта і цяпер⁵⁴.

У кантэксце разгляданага польскага маўленчага ўплыву можна вытлумачыць і хістанне *-e-* / *-i-* ў назвах некаторых іншых гарадоў Беларусі. Так, назву Нясвіжа, яўна балцкую паводле паходжання, В. Жучкевіч (форма з *-e-* была ім проста праігнаравана) выводзіў ад *свидь* 'зараснік у вады', г. зн.

⁴⁴ Z. Stieberg, *op. cit.*, s. 34–35.

⁴⁵ Э. Зайкоўскі, „Менск” – ахвяра 1939-га? „Звязда” 1991, 11 чэрвеня, № 114, с. 4; А. Жураўскі, *Старадаўнія назвы гарадоў Беларусі*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 14 жніўня, № 31, с. 4–5.

⁴⁶ Р. Максімовіч, *Як беларускі Менск стаўся „Мінскам”*, „Запісы БІНІМ” 1974, кн. 12, с. 69–72.

⁴⁷ А. Жураўскі, *Мабыць, лепш „Менск”?* „Звязда” 1991, 15 мая, № 93, с. 4.

⁴⁸ А. Жураўскі, *Старадаўнія...*, с. 4.

⁴⁹ А. Рогалеў, *І ўсё ж – Мінск!* „Звязда” 1991, 25 ліпеня, № 144, с. 2; А. Рогалеў, *Мінск: гісторыя, дыялекталогія, назва. У пошуках ісціны*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 25 верасня, № 37, с. 4; А.Ф. Рогалеў, *Географические названия в калейдоскопе времен*, Гомель 2011, с. 144.

⁵⁰ Э. Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; Г. Штыхаў, І. Крамко, *Сталіца Беларусі – Менск*, „Навіны Беларускай акадэміі” 1992, 3 ліпеня, № 26, с. 4; 10 ліпеня, № 27, с. 5.

⁵¹ В.П. Лемцюгова, *Топонімы распаўсюджаюць. Навукова-папулярныя эцюды*, Мінск 2008, с. 248.

⁵² В.А. Жучкевіч, *Краткий топонимический словарь Белоруссии*, Минск 1974, с. 232–234.

⁵³ В.П. Лемцюгова, *Беларуская айканімія. Лінгвістычны аналіз назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці*, Мінск 1970, с. 70.

⁵⁴ *Słowiańska onomastyka. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, A. Cieśli-kowa przy współudziale J. Dudu, Warszawa-Kraków 2003, t. 2, s. 72, 76.

‘горад не ў вады’ (!)⁵⁵. Гэтую ідэю развівалі А. Катэрлі і А. Рогалеў, прапанаваўшы нейкую адпачатную варыянтнасць каранёў *свиж-* і *свеж-*, *свид-* і *свед-*, якія мелі няпэўнае значэнне ці то ‘вада’, ці то ‘балота’⁵⁶. Але ў геаграфічнай тэрміналогіі беларускай мовы такіх каранёў з падобным значэннем няма, маецца толькі *сві(д)зіна* ‘свідзіна, кустоўе свідзіны’ (свідзіна – кустоўе сямейства кізілавых)⁵⁷, таксама ўкр. *свидина*. Хістанне галосных у назве Нясвіжа прасцей тлумачыць уплывам польскай мовы (пальшчызны крэсавай) з яе рэфлексам *i* (ці гука, падобнага да *i*) на месцы *e* *rochylonego*. Гэта ж справядліва і для варыянтнай назвы *Каленкавічы* (мясцовая назва, вядомая з XVI ст.) / *Калінкавічы* (вядомая, здаецца, з канца XIX ст. са з’яўленнем чыгуначнай станцыі). Прапанаванае В. Лемцюговай тлумачэнне праз варыянтнасць імёнаў *Калінка* / *Каленка*, *Калінік* / *Каленік* здаецца менш пераканаўчым⁵⁸ (нібыта жыхары некалькі стагоддзяў не маглі вызначыцца, як дакладна называецца іх селішча), як і пераасэнсаванне ранейшай формы ў пошуку большай мілагучнасці (паводле В. Жучкевіча)⁵⁹.

У разгледжаных тапонімах хістанне *-e-* / *-i-* адбылося менавіта пад польскім уплывам, што гістарычна больш абгрунтавана, чым усе прапанаваныя да таго тлумачэнні. Польскі ўплыў наогул на тапанімію Беларусі даволі значны⁶⁰, а прэстыж польскай мовы захоўваўся на Беларусі да сярэдзіны XIX ст. і нават пазней. У XIX ст. у афіцыйным і „панскім” ужытку назва Мінска выступала ў паланізаванай форме з *-i-*, але ў народзе ўжывалася ранейшая форма *Менск*, што адлюстроўваюць фальклорныя запісы⁶¹. Таксама добра вядома, што якраз пад уплывам польскай мовы мясцовыя назвы Беларусі пераносіліся ў XVIII ст. на карты Расійскай імперыі.

У сувязі з распаўсюджаннем польскага (ці паланізаванага) маўлення на Беларусі трэба, напэўна, паставіць і вымаўленне не пад націскам *i* замест *e* ці я ў некаторых беларускіх словах (у асноўным у пераднаціскным складзе): *німа*, *німашака*, *ніхай*, *ні* (< *не* і *ні*), *дзівяты*, *дзісяты*, *цібе*, *сібе*, *ціпер* і інш.⁶² Гэтая асаблівасць адзначалася многімі даследчыкамі ўжо з XIX ст.⁶³ Паводле назіранняў Я. Карскага, такое *i* з’яўляецца звужэннем *e* любога паходжання ў пазіцыі пасля мяккага зычнага⁶⁴. Такое вымаўленне не прывязана да нейкага пэўнага арэалу і сустракаецца ва ўсіх асноўных дыялектах

⁵⁵ В.А. Жучкевич, *op. cit.*, с. 257.

⁵⁶ А. Катэрлі, *Адкуль горад Нясвіж...*, „Мінская праўда” 1988, 3 верасня, № 170, с. 4; А.Ф. Рогалев, *op. cit.*, с. 160–161.

⁵⁷ Я.І. Яшкін, *Слоўнік беларускіх мясцовых геаграфічных тэрмінаў. Тапаграфія. Гідралогія*, Мінск 2005, с. 603.

⁵⁸ В.П. Лемцюгова, *Тапонімы...*, с. 182, 183.

⁵⁹ В.А. Жучкевич, *op. cit.*, с. 151.

⁶⁰ Р.Максімовіч, *op. cit.*, с. 70–71; Э.Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; А.Жураўскі, *Старадаўнія...*, с. 4; *Słowiańska onomastyka...*, 2002, t. 1, s. 237.

⁶¹ Э.Зайкоўскі, *op. cit.*, с. 4; Г.Штыхаў, І.Крамко, *op. cit.*, 10 ліпеня, № 27, с. 5.

⁶² *Нарысы па беларускай дыялекталогіі. Вучэбны дапаможнік*, пад рэд. Р.І.Аванэсава, Мінск 1964, с. 62.

⁶³ Е.Ф.Карскі, *Белорусы*, т. 2, *Язык белорусского племени*, вып. 1, *Исторический очерк звуков белорусского наречия*, Варшава 1908, с. 217–218.

⁶⁴ Е.Ф.Карскі, *Обзор звуков и форм белорусской речи*, Москва 1885, с. 49.

Беларусі⁶⁵, на ўсёй беларускай тэрыторыі⁶⁶. Гэта прымушае падазраваць менавіта польскі ўплыў у замацаванні гэтага спецыфічнага „ікання” ў беларускім вусным вымаўленні. Такі ўплыў мог адбывацца, напрыклад, шляхам пераймання сялянамі некаторых рыс шляхецкай арфаэпіі ці „панскага” маўлення. Праўда, у 2-й палове XX ст. праяў гэтага „ікання” быў у значнай ступені сцёрты ці перакрыты ўплывам ікання рускай мовы, якая стала дамінаваць на Беларусі, перш за ўсё ў яе гарадах. Таму ў цяперашні час даследчыкі з цяжкасцю могуць адрозніць даўняе (крэсовае?) „іканне” ад ікання, навязанага пазнейшым рускім уплывам⁶⁷. Аднак пры пэўнай уважлівасці менавіта гэтае былое „іканне” яшчэ і зараз можна пачуць у традыцыйным дыялектным маўленні вяскоўцаў сталага веку.

Як бачна, кантамінацыя гукаў *i* (*y*) ~ *e* даволі шырока прадстаўлена ў гісторыі беларускай мовы на разнастайным старажытным і сучасным (нават дыялектным) матэрыяле. Гэтая кантамінацыя ў многіх выпадках можа быць вытлумачана польскім уплывам (а не іншымі заканамернасцямі, як, напрыклад, кантамінацыя словаўтваральных асноў ці праяў дыялектнага ікання або екання альбо ўкраінскі ўплыў). Такое тлумачэнне дазваляе несупярэчліва праінтэрпрэтаваць многія асаблівасці старабеларускага пісьменства і некаторыя з’явы сучаснага дыялектнага маўлення і тапаніміі. Такая лінгвістычная інтэрпрэтацыя добра спалучаецца з вядомымі гістарычнымі звесткамі пра дамінацыю польскай мовы на Беларусі ў XVI–XVIII стст. У сукупнасці гэта падвышае ролю польскай мовы ў складванні і развіцці як старой, так і новай беларускай мовы. Ранейшыя даследчыкі свядома ці падсвядома ігнаравалі або памяншалі польскі ўплыў – або з нацыянальных пачуццяў, або з-за сваёй рускацэнтрыйнай пазіцыі (пасля знішчальнай вайны ў сярэдзіне XX ст. даследаванні на Беларусі праводзіліся пад уплывам і пры ўдзеле расійскіх мовазнаўцаў)⁶⁸. Сваю адмоўную ролю тут адыграў і заняпад ведання польскай мовы ў пасляваеннай Беларусі, калі ў асноўным і складаецца айчыннае мовазнаўства.

Разгледжаны матэрыял сведчыць, што ўклад польскай мовы ў кірункі ды механізмы складвання і развіцця беларускай мовы быў значны – аж да нядаўняга часу. Але ўлік польскага ўплыву мае значэнне і для многіх іншых аспектаў:

- высвятлення шляхоў пранікнення слоў у іншыя мовы (непасрэдна з беларускай ці праз беларускую),
- карэктнага размежавання беларускага і ўкраінскага ўплыву ў старажытных помніках,

⁶⁵ Я. В о ў к - Л е в а н о в і ч, *Беларускае аканьне*, Менск 1926, с. 3 (матэрыялы да Акадэмічнай Канферэнцыі па рэформе правапісу і азбукі).

⁶⁶ Е. Ф. К а р с к и й, *Обзор...*, с. 49.

⁶⁷ Т. Р. Р а м з а, *Беларускае гутарковае маўленне. Сучасны стан*, Мінск 2011, с. 51–62, 64.

⁶⁸ Гл. у гэтай сувязі: А. І. Ж у р а ў с к і, *Карыснае супрацоўніцтва [у:] Беларускай мовай і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя. Матэрыялы навуковай канферэнцыі, прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі, 2–3 лістапада 1999 г.*, Мінск 2000, с. 69–72.

- вызначэння працэсаў складвання тапаніміі Беларусі,
- удакладнення некаторых асаблівасцей фанетычнага і лексічнага развіцця ў самой польскай мове, па меншай ступені, у яе формах, распаўсюджаных за межамі спрадвечнай польскай тэрыторыі.

Ужытыя скарачэнні

ДЗБМ – А.М. Булыка, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск 1972.

ГСБМ – *Гістарычны слоўнік беларускай мовы*, Мінск 1982, вып. 1–.

SL – *Słownik języka polskiego*, przez S.B. Lindę, wyd. 2, Lwów 1854–1860, t. 1–6.

SPXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, Warszawa [i in.] 1966, t. 1–.

SSP – *Słownik staropolski*, red. S. Urbaniak, Warszawa [i in.] 1953–2002, t. 1–11.

Ihar Klimau

Contamination of the vowels *i* (*y*) ~ *e* under Polish influence in the history of the Belarusian language

Abstract

The article analyses a number of different examples of Polish influence on the Old and Modern Belarusian language in the phonetic domain; the results of such influence are actually now represented only lexically. The phonetic phenomena analysed in the article arose in Old and Middle Polish when the sound *i* (*y*) appeared instead of a correct *e* and, vice versa, hypercorrection led to the pronunciation of *e* instead of *i* (*y*) in such inappropriate cases as Latinisms and non-Slavic loanwords. Such phonetic phenomena were transmitted into Old Belarusian as a result of orthoepy of some Polonized circles of the Belarusian population and frequently occurred in the Cyrillic writing of Belarus. The results of the Polish phonetic impact can sometimes be confused with the influence of Ukrainian dialects, thus requiring care in attributing such cases to Polish or Ukrainian influence. Finally, Polish phonetic influences are also found in Belarusian toponymy and even probably in some features of Belarusian dialect speech. This material indicates a great Polish influence in the history of the Belarusian language.